

4

Žánrová charakteristika povesti v kontexte literárneho vzdelávania

Eva Vitězová

Poveš'ový žáner predstavuje jeden z prvých kontaktov detského čitateľa s národnou minulosťou. Pre mladého človeka sa tento žáner stáva zaujímavým pohľadom do dejín vlastného národa. Pre čítanie povestí je rozhodujúce obdobie stredného školského veku a tento príklon k povestiam rešpektuje aj súčasné školské literárne vzdelávanie – na 2. stupni slovenských základných škôl sa poveš'ový žáner vyskytuje najmä v 5. a 6. ročníku. V týchto intenciách je pre žiaka (ale nielen pre neho) dôležitá i primeraná žánrová charakteristika povesti. Problémy vo výskume súčasných poveš'ových textov sa v súčasnom období vetvia okolo textotvorných a interpretačných súvislostí zastrešujúcich celý komplex otázok týkajúcich sa povesti ako žánru.

Na úvod nášho uvažovania o poveš'ovom žánri sa pokúsime o krátky sumár viacerých názorov na sledovanú problematiku, pričom dominujúcim argumentom bude v prevažnej miere samotná definícia povesti, spojená s prípadným okruhom podporných faktov.

J. Hrabák vo svojej Poetike z roku 1973, ktorá dlhodobo patrí k najprestížnejším dielam v tejto oblasti z 333 strán jej rozsahu venuje problematike povesti päť riadkov. Vlastný opis a výklad povesti je tu nielen neúplný, ale aj problematický. Hrabák povesť ako žáner „drobnej epiky“, folklórneho pôvodu charakterizuje takto: „S pohádkou je príbuzná povesť. Liší se od pohádky tím, že je vázána k určitému miestu, osobe atd. Povesti se vztahují např. k jednotlivým hradům, zaniklým rodům, stromům, skalám, kopcům atp. Často vysvětlují vznik nějakého jména (pověsti etymologické), erbu (pověsti erbovní) apod.“ (Hrabák, 1973, s. 255). Ako vidieť, Hrabák vo svojej charakteristike povesti

nespomenul jeden z jej základných štruktúrnych (výstavbových) prvkov (znakov), a to je jej minulosť, historický rozmer. V kontexte svojho výkladu ho síce akceptuje, no osobitne nevytyčuje napr. historickú povesť, ktorej patrí v intenciách povest'ových žánrových foriem popredné miesto.

Ani slovenský ekvivalent Hrabákovej Poetiky, ktorým je Teória literatúry od M. Harpáňa, nie je v prípade povesti ústretovejšia. Z 283 strán textu venuje charakteristike povesti v skutočnosti tri a pol riadku. Pred týmto sa totiž zaoberá žánrom povesti v spojení romantická historická povesť. „Termínom povest' štúrovci označovali svoje prozaické diela stredného rozsahu, v ktorých idealizačným postupom aktualizovali národnú minulosť“ (Harpáň, 1994, s. 234). Ďalej Harpáň uvádza príklady. Spomína J. Kalinčiaka (Milkov hrob, Mládenec slovenský, Knieža liptovské), J. M. Hurbana (Olejár), V. Paulínyho-Tótha (Trenčiansky Matúš), J. Francisciho-Rimavského (Janko Pohorský). V súvislosti s povest'ou ako žánrom folklórnej proveniencie Harpáň uvádza: „S termínom povest' možno sa stretnúť ako s pomenovaním žánru ľudovej slovesnosti, v ktorom sa hovorí o predpokladanej skutočnosti (napr. ľudové povesti o Jánošíkových pokladoch, o kráľovi Matiašovi ap.)“ (tamže, s. 235). Klásť ťažisko povesti na stav alebo pozíciu „predpokladanej skutočnosti“ sa nám zdá byť značne problematické, skôr zahmlievajúce podstatu než podstatu osvetľujúce, objasňujúce. „Predpokladaná skutočnosť“ je totiž niečo, čo je vlastné literatúre vôbec, je to literárna kategória umožňujúca vytvárať taký model sveta (v literárnom diele), ktorý je vlastný autorskému zámeru a jeho tvorivej realizácii; v umeleckých obrazoch zachytiť tak podstatu, ako aj vonkajšiu, zmyslovú stránku predmetov a javov skutočnosti.

J. Sedlák vo svojej monografickej práci Epické žánre v literatúre pre mládež povest' definuje nasledovne: „Povesť je prozaický alebo básnický epický útvar, ktorý na rozdiel od ľudovej rozprávky má historický podklad. Jej príbeh sa odohráva v určitom čase a priestore, hlavné postavy sú reálne a konkrétne, zväčša historicky podložené. Popri zábavnej funkcii spĺňa funkciu ideovú a vlasteneckú“ (Sedlák, 1972, s. 114). V súlade s týmto výkladom sa nesú aj iné známejšie definície, nachádzajúce sa v slovenskej dostupnej literatúre, pričom každá jedna z nich obsahuje navyše niektorý charakterizačný prvok povesti, ktorý „objavuje“, vysúva do popredia. V prípade vyššie citovanej definície je to (po prvé) to, že Sedlák nehovorí o ľudovej povesti, ale jednoducho o povesti a že (po druhé) hneď na začiatku odkazuje na jej potenciálny prozaický alebo poetický tvar, interpretáciu. V hesle „povesť“ v Slovníku literárnovedných termínov autori hovoria najprv o povesti ako žánri prozaickej epiky, potom o povesti ako o termíne, ktorý sa „takmer výlučne vyhradil pre oblasť ľudovej slovesnosti“ (Findra, Gombala, & Plintovič, 1979, s. 224). T. Žilka v Poetickom slovníku

v podrobnejšie koncipovanom hesle povest' charakterizuje ako „epický žáner ľudovej slovesnosti, popri rozprávke najrozšírenejší v európskom folklóre... Okrem rozprávky má tento žáner veľa spoločného s legendou a mýtom, najmä zásahom nadprirodzených bytostí do deja“ (Žilka, 1984, s. 257). J. Michálek v knižnej publikácii O ľudovej slovesnosti špecifikuje povest' ako „osobitný žáner ľudovej slovesnosti, založený na rozprávaní o minulosti, pozoruhodný predovšetkým svojím obsahom, zviazanosťou s historickými udalosťami príslušného spoločenstva“ (Michálek, 1996, s. 43). Ako vidieť, každá z týchto charakteristík okrem určitého „spoločného základu“ zdôrazňuje niektorý z dominujúcich prvkov epickej štruktúry povesti. Pri interpretácii jednotlivých povestí tieto osobitné prvky nadobúdajú ráz interpretačných orientačných vymedzení (ohraničení a obmedzení), ktoré je potrebné rešpektovať, resp. prinajmenšom mať ich v povedomí, brať na ne zreteľ, ak má interpretácia plniť svoju vlastnú poznávaciu (vysvetľujúcu) funkciu.

Všimnime si ešte v tejto súvislosti, ako výklad povesti podávajú dostupné encyklopédie, pars pro toto dve za všetky ostatné – jedna všeobecná a jedna odborná. V piatom zväzku Malej československej encyklopédie sa heslo „povest'“ začína takto: „– povest', druh folklórnej epiky, väčšinou prozaický, jehož reálny základ je obohatený bájevnou činnosťou ľudu o rysy často fantastické. Spája sa s určitou dobou, miestom alebo osobou a súvisí úzko s ľudovými mýtmi“ (Štěpánek, 1987, s. 50). Ide naozaj o významovo obsažnú, hutnú a výstižnú definíciu tohto žánru, predovšetkým vo vzťahu k jej potenciálnemu adresátovi, širšej kultúrnej verejnosti.

V odbornej Encyklopédii ľudovej kultúry Slovenska 2 je heslo „povest'“ uvedené nasledovne: „povest' (historická rozprávka, miestna báj) – epický žáner ľudovej prózy, ktorý na rozdiel od rozprávky obsahuje lokalizáciu (miestnu al. hist.). Povest' má pevný vzťah ku skutočnosti a to napriek črtám fantastickosti a iracionálnosti“ (Botík & Slavkovský, 1995, s. 68).

Na tejto poučke je zaujímavé práve to, čo sa nachádza v zátvorke: poukazuje sa v nej na potenciálnu blízkosť alebo kontamináciu žánru, pokiaľ ide o termín miestna báj, ale aj synonymické pomenovanie povesti ako historickej rozprávky (K tomu pozri Michálek, 1973, S. 247 a i. pramene, ktoré uvádzame ďalej).

Do rozprávkového okruhu s pomenovaním historická rozprávka alebo s priamym pomenovaním povest' zaraďuje povesti A. Melicherčík v druhom diele Slovenskej vlastivedy. V súvislosti s povest'ami Melicherčík vymenúva látky, resp. vedúce motívy, ktoré sú povestiam vlastné. Podľa neho siedmu (ostatnú) skupinu rozprávok „tvoria povesti s najrozličnejšími látkami, ako povesti bájeslovné o škriatkoch, zmokoch, o smrťke; potom o vílach, o ich tancoch a vábeniach; o vodníkovi, o jeho žene, o hrncoch pod vodou, v ktorých skrýva ľudské duše,

o vlkolakoch, svetlonosoch a o morách. Rozšírené sú látky o čarodejníkoch a o ich rozličných čarách, mnohé povesti o pokladoch, ktoré sa v podzemných skrýšach otvárajú na Veľký piatok, o pokladoch v Sitne a mnohé miestne povesti, spojené s touto látkou. Sem patria i povesti historické, napr. o Jánošíkovi, o zbojníkoch, o sitnianskych rytieroch a zlomky cudzích historických rozprávkových látok. Nie menej zaujímavé sú medzi nimi povesti strašidelné, o mátohách, o bielej panej, o rozličných strašidlách, o obesencovi, ktorý straší, o bezhlavom koňovi a mnohé iné“ (Melicherčík, 1943, s. 299). Samozrejme, všetky tieto látky alebo vedúce motívy sprevádza miestna alebo historická lokalizácia.

„Historické rozprávky a povesti“ zaraďuje do rozprávok „čarovno-fantastického rázu“ aj Jozef Minárik v rozsiahlom doslove k vydaniu Czabelových rozprávok (Minárik, 1959). Navyše, jednotlivé látky dokumentuje priamo na rozprávkovom materiáli predmetnej zbierky. Historickým rozprávkam a povestiam Minárik pripisuje, že „zachovali náhľady ľudu na určité historické deje alebo osoby“ (tamže, s. 363). „Boli to najmä početné drobné miestne povesti o pokladoch (napr. o poklade pod Bielou skalou nad Zubercom), studničkách, prameňoch, vrchoch (napr. o Sitne), kláštoroch (napr. o červených mníchoch v Banskej Štiavnici), strašidelných hradoch, mlynoch a o náboženských bojoch (napr. na Orave) a povesti o historických osobách (Matej, Báthoryčka, Jánošík)“ (tamže, s. 363). Pokiaľ ide o významové spojenie historickej rozprávky a povesti, z kontextu Minárikovho výkladu vyplýva, že jeden termín s druhým významovo stotožňuje, že u neho nejde o dva rozdielne termíny: druhý iba spresňuje, bližšie špecifikuje prvý.

Keďže v odbornej publikácii M. Leščáka a O. Sirovátka *Folklor a folkloristika* sa povesť definuje elementárnejšie než napr. vo vyššie citovanej všeobecnej encyklopédii („Jednoducho povedané, povesti rozprávajú o niečom pamätihodnom, o tom, čo sa odohralo v minulosti...“, Lešák & Sirovátka, 1982, s. 181) siahneme ešte po dvoch podnetných prameňoch: prvým z nich bude pojednanie K. Čapka K teorii pohádky zo súboru štúdií a causerií *Marsyas*, druhým žánrové vymedzenie povesti, ktorého autorom je B. Beneš a ktoré sa nachádza v antológii textov slovesného folklóru *Česká lidová slovesnost*.

K. Čapek hovorí o povesti tak, že ju porovnáva s rozprávkou. Nie je to ojedinelý postup, naopak, postup pomerne zaužívaný, u Čapka však osobitne funkčný tým, že sa zameriava na kľúčové tematické a výstavbové parametre povesti, z ktorých vychádza. Podľa neho podstatný rozdiel medzi rozprávkou a povestou je v tom, že

- povesť je vždy lokalizovaná historicky alebo miestne; vzťahuje sa k určitému hradu, rieke, skale alebo osobe,
- povesť má svoj pevný vzťah ku skutočnosti; má určité znaky toho, že je alebo pôvodne bola predmetom viery,

- v povesti nie je zrušená relevancia pravdivosti a reality, preto je ako ústne podanie oveľa viac fixovaná; obmeňovať povesti by bolo niečo ako dopúšťať sa lži,
- charakter povesti je v jadre historický,
- povesť sa vydáva za report o skutočnosti, hoci mýtickej, ale existentnej a miestne alebo historicky datovanej v našom svete (Čapek, 1984, s. 102 – 103).

Nové charakterizačné prvky povestí nachádzame v Benešovom chápaní povestí a ich následnom opise. Ako na to poukazuje Beneš, povesti sú „ústne poviedky, rozprávané v ľudových vrstvách pre informáciu alebo poučenie o historicky doložitelných alebo len predpokladaných skutočnostiach. Ich obsahom sú príbehy z hľadiska bežného chápania pozoruhodné, nefantastické a len v niektorých prípadoch zázračné. Prevažuje v nich jasné zameranie k pravdepodobnosti nad nepravdepodobnosťou a nadsázkou a rozprávač sa aj pri uvádzaní málopočetných nadprirodzených prvkov, postáv alebo javov do deja snaží o celkovú vierohodnosť rozprávania“ (Beneš, 1990, s. 298).

Pohľad na povesť ako na ústnu poviedku na jednej strane znamená, že povesti nemajú vlastnú špeciálnu kompozíciu a štylistickú výstavbu a že ich teda v tomto smere možno interpretovať ako klasický (tradičný) poviedkový žáner. Na druhej strane orientácia na ústnosť prejavu smeruje k rešpektovaniu toho, že „ústne podanie umožňuje rozmanité variovanie, umožňuje rozprávačovi reagovať na pranie poslucháčov, vysvetľovať nejasné alebo sa spoločne s nimi zamýšľať nad záhadami zjavovania rodových bielych paní, potrestaných bezhlavých jazdcov alebo nad činmi erbových zvierat. Každé prečo by v povesti malo mať svoje preto...“ (tamže). Na tento moment by sa zasa malo pamätať pri umeleckej adaptácii ľudových povestí, resp. beletrizácii folklórnych povest'ových záznamov.

S určitými zaujímavosťami v definovaní a opise povest'ového žánru sa napokon máme možnosť stretnúť aj v práci J. Tatára *Povesť v regióne – región v povesti*. Tatár (2001, s. 4 - 5) povesť chápe predovšetkým ako literárny komunikát „s dominantnou estetickou funkciou, v ktorom sa kontaminuje historická pravda s fiktívnymi a démonologickými prvkami“. Tento svoj východiskový pohľad rozširuje na inom mieste takto: „K tomu chronologická situovanosť, priestorová lokalizácia a beletristický spôsob podania z nej robia do istej miery literatúru faktu...“ (tamže, s. 22). Stručný prehľad niektorých titulov základnej (dostupnej) literatúry, odbornej i populárno-náučnej proveniencie dotýkajúcej sa primárne alebo aj sprievodne problematiky povest'ového žánru, v ktorom sme sa sústredili viac-menej na žánrové hodnotové charakteristiky povesti, otvoril pred nami celý rad otázok súvisiacich s postavením a charakterom, tvorbou a recepciou tohto žánru. Ich riešenie si vyžaduje sústredený výskum, štúdium povest'ového

materiálu, jeho folklórnu alebo literárnovednú interpretáciu a náležité teoretické zovšeobecnenie.

Pod pojmom povest' teda v širšom zmysle slova rozumieme rozprávanie s historickými a miestnymi (regionálnymi) námetmi. Popri rozprávke je povest' najrozšírenejším epickým žánrom v európskom folklóre. Znamená to okrem iného ten fakt, že sa nachádza v značnej blízkosti rozprávky; na rozdiel od nej pôsobí hodnovernejšie, pretože jej fabula sa opiera o konkrétne okolnostné (miestne, časové) a osobné údaje v určitom historickom (minulom) čase. Ako to naznačuje aj samotné pomenovanie „povest'“, ide tu zrejme o taký v súčasnosti už žánrovo-tematicky vyprofilovaný slovesný útvar, ktorý bol na samom začiatku vzrušujúcou zvestou, chýrom.

Vzhľadom na vzájomnú epickú koexistenciu rozprávky a povesti v žánrovom susedstve, a tým aj tematickú príbuznosť oboch žánrov, všimnime si najprv ich spoločné a rozdielne znaky (o tom podrobnejšie pozri Melicher, 1971, s. 674 – 677).

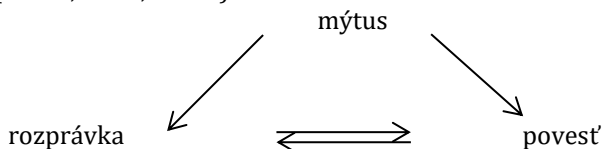
1. Hlavným znakom, ktorý špecifikuje povest' ako osobitný žáner ľudovej slovesnosti, je to, že jej dej je postavený na zázname historickej udalosti ako základnej „správy“ (prítomnosť reálneho prvku – postavy, miesta, času, akcie a i.). Pre povest' je teda charakteristická istá regionálna a historická zakotvenosť a pôsobí dojomom pravdivej príhody, v rozprávke sú všetky dejové súvislosti a okolnosti výlučne viac alebo menej tvorivým aktom podávateľa. Povest' sa takto dostáva na rozhranie literatúry s nadvládou fantázie (rozprávky) a historickej informácie.
2. Ďalšou relatívne spoločnou črtou rozprávky a povesti je prevaha fantastických prvkov nad realistickými, a to vo vzťahu k obojmu žánrom. Relatívnosť tohto javu má svoj pôvod v tom, že kým rozprávka je výtvorom uvoľnenej fantázie a stvárňuje v metaforách a symboloch, v personifikáciách a hyperbolách odvekú túžbu po absolútnych hodnotách, po dobre, pravde a kráse, v povesti stretnutie fantastična s reálnom, resp. prienik reálna do fantastična „plní funkciu ozvláštnenia príbehu, jeho obohatenia rozprávkovými prvkami. Symbióza fantastických prvkov a lokálnej hodnovernosti spolu so znakmi vidieckej tradície znásobuje sugestívnosť rozprávania“ (Melicher, 1970, s. 81).
3. V povesti na rozdiel od rozprávky nie je nevyhnutný happyend, ale snaha presvedčiť príjemcu o pravdivosti príbehu; v povesti nejde v každom prípade o kontrastné postavenie dobra a zla na jednej úrovni, napr. v jednom časovom úseku.
4. Ľudové poňatie historickej reality povesti, ako na to poukazuje D. Klímová-Rychnová, „má svoje vlastné zákonitosti; nezáleží na tom, či sa zhoduje

s miestnou historickou skutočnosťou, ale ako zapadá do predstáv, ktoré si o tom období ľudia vytvorili“ (Klímová & Rychnová, 1972, s. 325). Povesti teda reálne zobrazujú ako možnú skutočnosť, osvetlenú reálnym videním. Rozprávky však zobrazujú skutočný život tak, že uvádzajú do pohybu fantastiku, čo je reálny podnet pre vznik, modelovanie spravodlivého sveta rozprávky – sveta výmyslu.

5. Rozprávanie v povesti sa vyvíja od statického úvodu do situácie alebo výkladu okolností k spravidla dynamickému deju a od neho sa vracia späť k statickému záveru. Dôležité je tu však aj to, že motivovanosť a postupnosť epizód je časovo a významovo logická, zodpovedá realite života a nie je špecificky prepracovaná ako napr. vo fantastických rozprávkach. Na druhej strane povesti sa kompozične približujú k stavbe realistických rozprávok; skladajú sa z troch dominujúcich častí bežných pre klasickú stavbu každého epického útvaru, ktorý inklinuje k epickému záznamu životného príbehu, príhody alebo udalosti na úrovni jeho tvorivého prerozprávania, podania.

Nepochybne by sme mohli vo výpočte spoločných a rozdielnych znakov medzi rozprávkou a povestou pokračovať ďalej, obmedzili sme sa však na tie, v ktorých sa daný (žánrový) problém nachádza v predmetnej zóne dvoch pólov – reality a fantázie. sám V tomto smere je však zaujímavý aj medzižánrový vzťah medzi mýtom, rozprávkou a povestou. B. Beneš tento vzťah znázorňuje schematicky takto (Beneš, 1990, s. 300):

Mýtus pokladá za východiskový žáner, ktorým sa v minulosti vysvetľovali obraznou formou javy, s ktorými si človek a vôbec ľudstvo nevedelo rady, ktoré mu pripadali nepochopiteľné. Vo svojej obraznosti si vytváral predstavy o tom, že všetko to nepoznané je dielom bytostí podobných jemu samému, a preto si vymyslel bohov, ktorých poľudštil, obdaril ich rovnako pozitívnymi ako aj negatívnymi ľudskými vlastnosťami a zasadil ich do príbehu (skutočnosti, reálneho sveta), ktorý prežíval. Zvýšená miera tejto (takejto) obraznosti prešla do rozprávky a zachováva sa v nej. Pravdepodobne paralelne s tým vznikali aj poviedky reálne zachytávajúce ľudské spomienky so zameraním na pravdepodobnosť, t.j. fikciu, čo je už celkom reálny základ pre vznik povesti ako postupne sa profilujúceho legitímneho žánru epickej časti ľudovej slovesnosti. Je

však zaujímavé, ako to naznačuje aj Benešova schéma, že k mýtom sa nevracajú ani rozprávky ani povesti, no prieniky postáv a niektorých epizód medzi rozprávkou a povestou nie sú vylúčené, naopak, sú celkom bežné.

V blízkom susedstve povesti v rade epických žánrov slovesného folklóru stojí aj legenda. Námetová a výstavbová spriaznenosť legendy a povesti je natoľko zrejmalá, že M. Leščák a O. Sirovátka vo svojej práci *Folklór a folkloristika* hovoria o legendárnej povesti alebo povestovej legende ako o odrode povesti a poverovej poviedky. „Na rozdiel od legendárnej rozprávky, ktorú rozprávači a poslucháči chápali ako básnický výmysel, obsahu a výpovedi legendárnej povesti sa verilo“ (1982, s. 195). V tomto zmysle za „pravé“ legendy možno považovať predovšetkým hagiografické legendy o zložitom alebo prinajmenšom zvláštnom živote a hrdinskej smrti svätých. K povestovým legendám v intenciách takéhoto vymedzenia patria legendy o vzniku pútnických miest, o stavbe kostolov založených napr. na nesprávnom mieste a v noci prenášaných anjelmi, o zázračných obrazoch, prírodných úkazoch veštiacich katastrofy, o zázračných studničkách v súvislosti so zjavením, uzdravovaním chorých atď.

Treba podotknúť, že základným kritériom pre pochopenie legendy ako osobitného žánru ľudovej slovesnosti je, že „legenda je prozaický útvar náboženského folklóru. Podobne ako v povesti sa v nej prelínajú historické fakty s ľudovým podaním, skutočnosť s fantáziou, pravdepodobnosť s tajomnosťou. Súvisí s prejavmi tzv. ľudového náboženstva... a nesie sa v duchu rozprávačského talentu komentovaného frázou: ak to nie je pravda, je to dobre vymyslené a pekne sa to podáva“ (Melicher, 1995, s. 18 – 19).

Od medzižánrových súvislostí prejdeme teraz k vnútrožánrovej problematike povesti v intenciách prítomnosti reálneho a fantastického princípu v jej štruktúre a architektonickej výstavbe.

Jedným z najdôležitejších problémov, s ktorým sa tu stretávame, je problém klasifikácie povestí. Aby sme si ho lepšie priblížili, uvedieme podstatnú časť charakteristiky povestí so zreteľom na ich triedenie zo Žilkovho *Poetického slovníka* za všetky ostatné potenciálne pramene (Žilka, 1984, s. 257 – 258).

Povesti možno rozdeliť do dvoch základných skupín:

1. Miestne povesti sa viažu k istej lokalite, majú regionálny ráz. Svojím obsahom vysvetľujú vznik istej zvláštnosti, dominanty regiónu alebo rozprávajú o zaujímavej udalosti, ktorá sa k lokalite viaže. Patria sem tzv. a) etymologické povesti, vysvetľujúce vznik miest, pomenovania riek, vrchov, skalísk; b) etiologické, ktoré sa dotýkajú prírodných zvláštností kraja, vzniku istých javov, osobitosti regiónu; c) povesti o hradoch a zámkoch, ktoré tvoria osobitnú skupinu a vyznačujú sa preferovaním sociálnych motívov (sem možno zaradiť povesť o Sitne, o Trenčianskom hrade, o Kremnickom zámku a pod).

2. Historické povesti opisujú významné udalosti národných dejín a sú prameňom lepšieho poznania minulosti. Rozdeľujú sa podľa etáp a významných medzníkov národných dejín: jestvujú povesti z veľkomoravského obdobia, povesti o Tatároch a Turkoch, o kráľovi Matejovi. Osobitný cyklus tvoria povesti so zbojníckou tematikou, najmä o Jurovi Jánošíkovi.

Diferenciácia povestí na historické a miestne vychádza z časovej a priestorovej zakotvenosti povest'ového príbehu. Kým historický klasifikačný aspekt možno akceptovať predovšetkým z toho dôvodu, že sa dá presne identifikovať i tematizovať v súlade s priebehom, realizáciou istej historickej verifikovateľnej udalosti alebo historického procesu (napr. povesť Tri prúty kráľa Svätopluka sa viaže na historicky jestvujúcu osobnosť i na dejinné udalosti súvisiace s pádom Svätoplukovej ríše), miestny (lokálny, regionálny) klasifikačný faktor nie je logickým pendantom ani variantom historického. „Povesti sa... vyznačujú úzkou topikou, môžeme o nich povedať, že takmer všetky majú miestny charakter. Rozprávalo sa v nich o udalostiach, postavách a pamiatkach, ktoré boli doma a v najbližšom okolí, všetko sa viazalo na miesta, ktoré rozprávač a poslucháči od detstva dôverne poznali“ (Leščák & Sirovátka, 1982, s. 183 – 184). Ďalšie triedenie povestí vnútri týchto dvoch povest'ových skupín sa opiera o námetové cykly, ktoré môžu jestvovať len tam, kde sa fakticky nachádzajú; nevytvárajú teda ďalšiu povest'ovú skupinu.

Podľa V. Marčoka povesti vznikajú „s rozvojom historického povedomia ľudu transformáciou kultúrno-spoločenských mýtov. Historický zmysel rozprávania je základnou vlastnosťou, ktorou sa povesti odlišujú od bájí a poverových poviedok“ (Marčok, 1978, s. 75). V povestiach sa „historické procesy nezobrazujú ako výsledky pôsobenia abstraktných spoločenských síl a vývinových zákonitostí, ale ako dôsledky bezprostredného individuálnym záujmom motivovaného konania jednotlivého človeka“ (tamže, s. 76). Z tohto hľadiska preto zamietá delenie povestí na historické a „nehistorické“ a zároveň navrhuje také členenie povestí, v ktorom je zakaždým prítomný ak už nie v pravom zmysle slova historický, tak prinajmenšom minulostný moment. V tejto súvislosti rozlišuje štyri druhové formy (tamže, s. 77):

- a) Povesti vysvetľujúce vznik a zmysel kultúrno-historických javov, ako sú: mestá, hrady, erby, kostoly, sídliská, studne a pod. (eponymické a etiologické). Najznámejšou povest'ou tejto druhovej formy je Studňa lásky o vzniku studne na Trenčianskom hrade.
- b) Povesti o činoch historicky významných osobností (hrdinské). V ústnej tradícii sa zachovali celé cykly povestí o Jánošíkovi, kráľovi Matejovi, cisárovi Jozefovi, o zbojníkoch i krutých zemepánoch, akým bola aj povestná Bátoryčka.

- c) Povesti rozprávajúce o udalostiach, ktoré sa dotýkali osudov širšieho kolektívu, akými boli vojny, povstania, vpády nepriateľov, živelné pohromy, epidémie a pod. (kronikárske). Najznámejší je cyklus povestí o tureckom vpáde a stavovských protihabsburských povstaniach.
- d) Povesti uvažujúce o lepšej budúcnosti ľudu a cestách k nej: o rytieroch v podzemí, o Jánošíkových pokladoch, ktorých nájdenie by malo odstrániť biedu, o zmŕtvychvstaní či objavení sa nového Jánošíka a pod. (sociálno-utopické). Najznámejšou takouto slovenskou povestou sú Sebechlebskí hudci.

J. Melicher v doslove ku knižke Hontianske povesti, v ktorom sa zamýšľa nad žánrovým určením povesti, odvolávajúc sa pritom na vlastné skúsenosti a poznatky z jeho tvorivých kontaktov so slovenským povestovým fondom, dochádza k záveru, že „za povesť možno pokladať nielen aktuálny historický príbeh, ale aj poverovú a komickú prekáračkovú udalosť, ktorá sa evidentne viaže k určitému regiónu, k známym osobám a lokalitám“ (Melicher, 1996, s. 164). Z toho potom vyplýva aj nový model klasifikácie povestí na: 1. historické, 2. poverové a 3. prekáračkové. V článku *Aj poverová a prekáračková povesť?* takéto možné rozdelenie povestí odôvodňuje takto: „Označenie miestne je pri povestiach irelevantné. Veď bez miestneho určenia niet povesti. Moment historickosti a personálnosti nemusí byť vždy prítomný. Ale moment lokálnosti, čiže miestneho určenia a zaradenia je nevyhnutný. Musí byť prítomný vždy. označenie eponymické, etiologické, hrdinské, heraldické a zbojnícke môže rovnako platiť pre poverové a prekáračkové povesti, nielen pre historické. Ide len o variačný stupeň nadľahčenosti alebo dramatickosti. Lenže to je vec mentality rozprávača, nie druchovej klasifikácie povesti“ (tamže, 164).

Pre skupinu historických povestí je charakteristické, že sú výrazom záujmu rozprávačov o minulé (historické) udalosti a s nimi spojené epizódy z domáceho sveta a prostredia, nie sú však len ich vlastným básnickým výmyslom. Medzi historický prameň a povesť, aj keď v obidvoch je zachytená tá istá udalosť, sa vsúva individuálny ľudský pohľad na javy a vyjadrenia dobového a svetového spoločenského názoru (B. Beneš) a aj preto má povesť takú rôznorodú i štylistickú tvárnosť. Navyše, každý rozprávač má právo na vlastný výmysel, ide teda o pohľad na historické udalosti „zospodu“, očami tých, ktorí ich prežívali alebo sa o nich dozvedajú „z druhej ruky“, t.j. často z rôzne skresleného ústneho podania. Takýmto spôsobom vznikajú akési „hovorené dejiny“ značne poznačené prejavmi názorových tendencií tých vrstiev a skupín, ktoré sú ich nositeľmi a šíriteľmi a z ktorých rozprávači pochádzajú.

Historické povesti teda súvisia s významnými historickými udalosťami a postavami a vytvárajú dva veľké celky: prvý tvoria povesti bezprostredne späté

so slovenskými dejinami, druhý zasa povesti – rozprávania o starých časoch, spojené s historicky identifikovateľným spoločenským a kultúrnym prostredím. Prvý celok sú príznačné tieto historické tematické okruhy: obdobie Veľkomoravskej ríše, vpád Tatárov na naše územie, obdobie vlády kráľa Mateja, obdobie tureckých vojen a nájazdov, prítomnosť husitských vojsk na Slovensku, povesti so zbojníckymi námetmi, tematika revolučných rokov 1848 – 1849, slovenského povstania a Slovenského národného povstania.

Druhý povest'ový celok vytvárajú viaceré námětové okruhy povestí, napr. o ľudovom pôvode mien, mien ľudí, názvov a pomenovaní častí chotárov, hôr, vrchov, riek, osád, skál, ďalej o hradoch a zámkoch, o zaniknutých dedinách, jazerách, o pokladoch, o zakliatych rytieroch atď. Tieto povest'ové námětové okruhy sa od predchádzajúcich, vzťahujúcich sa bezprostredne na slovenské národné dejiny, líšia aj tým, že sa vyskytujú aj v iných národných folklórnych tradíciách a fondoch. Tak napr. ušľachtilý zbojník Robin Hood je vo svojich životných úsiliach predchodcom Jánošíka alebo Ondráša či Juráša, spiace vojsko nájdeme rovnako pod naším Sitnom, ale aj v jaskyni pod nemeckou, lužickou, poľskou alebo českou horou, bielych panien chodí nekonečné množstvo po všetkých európskych hradoch a zámkoch atď. Iba na okraj pripomíname, že tento povest'ový celok sa v jestvujúcej slovenskej odbornej literatúre zastrešuje pomenovaním „miestne“ povesti (K tomu pozri Michálek, 1996b, s. 43 – 45).

Ako sme uviedli vyššie v Melicherovej klasifikácii povestí na druhom mieste sa nachádza poverová povest'. V našom príspevku Analógia medzi démonologickou rozprávkou a poverovou povest'ou (Vitezová, 1998, s. 39 – 44) sme sa tejto problematike dotkli podrobnejšie, pričom sprievodnú analýzu rozprávok a povestí sme uskutočňovali na konkrétnom materiáli. Na tomto mieste poskytneme priestor už len dvom dokladom na potvrdenie toho, že poverová povest' spĺňa všetky predpoklady na to, aby sme o nej mohli hovoriť ako o relatívne samostatnom povest'ovom druhu (povest'ovej skupine):

B. Beneš: „Prechodným medzistupňom medzi rozprávkami, najmä fantastickými, a povest'ami sú poverové poviedky. Patria k nim prevažne krátke rozprávania o zážitkoch s nadprirodzenými bytosťami, úkazmi alebo javmi a ich pôsobení často v historických pamiatkach a v tajuplných alebo neobyčajných miestach v prírode za istých čarovných okolností alebo pri istých príležitostiach. Poverové poviedky sa označujú aj ako démonologické povesti a sú súčasťou povest'ových výskumov“ (Beneš, 1990, s. 288).

M. Leščák a O. Sirovátka: „Pretože miestne a historické povesti obsahujú často rozličné nadprirodzené fantastické prvky (rozpráva sa napríklad, že sa zlý dráb po smrti objavuje na niektorom mieste), prelínajú sa miestne a historické povesti

s povestami poverovými a démonologickými, alebo sa s nimi krížia“ (Leščák & Sirovátka, 1982, s. 18).

Za povery v ľudovom spoločenskom prostredí považujeme v istom smere alebo do určitej miery zosystemizované predstavy odrážajúce vieru ľudí v nejestvujúce súvislosti medzi dvoma javmi a v existenciu nadprirodzených síl a bytostí a ich vplyve na človeka. Predstavy o nadprirodzených bytostiach, ktorými sú duše zomrelých predkov, nazývame manizmom, predstavy spojené s oživovaním prírody animizmom, predstavy súvisiace s prenášaním určitých charakteristických vlastností z jedného objektu na iný objekt mágiou.

V tradičnej ľudovej kultúre jestvovali zaujímavé predstavy o poverových bytostiach, čo zjavne súvisí aj so symbiózou reálnych a fantastických prvkov pri ich zrode a pôsobení v konkrétnych podmienkach individuálneho bytia v rodinných alebo dedinských (regionálnych) podmienkach.

V podstate všetky poverové bytosti možno rozdeliť do troch skupín (podrobnejšie o tom pozri Filová a kol., 1975, s. 1027 – 1030).

Prvú predstavujú živí (reálni) ľudia, označovaní za strigy, strigôňov, bosorky, bosorákov a pod., ktorí na princípe mágie mohli zapríčiniť rôzne ochorenia ľudí, zvierat, úrazy, ba aj smrť. Podľa toho, ako získali takéto schopnosti, rozlišujeme tri kategórie osôb:

1. osoby, ktoré nemajú nadprirodzené schopnosti, úmyselne však používajú prostriedky, ktoré buď same osebe alebo za istých okolností majú škodlivú magickú silu;
2. osoby, ktoré podľa poverových predstáv mali nadprirodzené schopnosti, zväčša vrodené škodlivé vlastnosti, najmä strigy, ktoré sa vedeli premeniť na rôzne zvieratá – žabu, mačku, psa, muchu alebo na rozličné bytosti, ako sú „mori“, „upíri“, „satani“.
3. osoby považované za strigy a strigôňov, o ktorých sa verilo, že získali čarovnú moc od diabla, pričom niektoré z nich mohli byť aj užitočné: striga, strigôň, bosorka, bosorák – veštec, veštica, vedomník, vedomkyňa, vražec, vražkyňa, spravec a pod.

Druhou skupinou poverových postáv sú tzv. revenanti, čiže duše zomrelých, ktorí z rozličných dôvodov nemali na druhom svete pokoj a opätovne sa vracali medzi živých.

Tretiu skupinu tvoria démonologické bytosti animistického a manického pôvodu. Sem sa zaraďovali rôzne zvieratá, had, lasica, zmok, rarášik, ďalej víly, rusalky, vodné ženy, bohynky, potom čiernokňažník, vodník alebo hastrman, piadimužlík a i. Osobitne je potrebné spomenúť postavu čerta, v ktorom ľud spájal staršie predstavy o škodlivých démonoch s oficiálnymi stredovekými a neskoršími predstavami.

V slovenskom povest'ovom materiáli jestvuje pomerne široký okruh námetov poverových povestí. Podľa početnosti by mohlo ísť o tento ich prehľad: podania o rozličných poverových bytostiach, ako napr. vílach, vodníkoch, zmokoch, vampíroch, svetlonosoch a pod., potom rozprávania o čarodejoch a čarodejniciah, v ktorých vystupujú veštcí, vedomkyne, strigy, bosorky, černokňažníci a pod., ďalej povesti o čertoch, povest'ové námety o mŕtvych a zvlášť rozšírený je okruh poverových povestí o strašidlách a mátohách (k tomu pozri aj Michálek, 1991, s. 140).

Prekáračkové povesti sú svojráznym humorným zobrazením života ľudu, ich najdôležitejším príznakom je dobový a krajový kolorit a pomerne častým námetom zobrazenie protikladu ľudskej hlúposti a múdrosti, „vychytralosti“. Vznikajú v podstate dvojakým spôsobom:

1. historická alebo poverová povest'ová látka sa vývinom ponorí do humoristickej polohy,
2. humoristické príbehy z každodenného života súvisiace s mentalitou človeka daného regiónu sa cyklizujú okolo určitých postáv alebo konkrétnych lokalít (dedín, krajov a iných územných celkov).

„V týchto príbehoch nenájdeme tragický pocit života, ale skôr neuhasínajúce odhodlanie prekonať prekážky – ak to už inak nejde, tak prostredníctvom ich zosmiešňovania a bagatelizovania,“ tvrdí na margo tejto tretej skupiny povestí J. Melicher (1989, s. 183).

„Možno to nie je celkom pravda, ale ani trošku to nie je nepravda.“ Týmito slovami končí Melicher jednu z povestí zo svojej knihy *Od Zobora po Sitno* (1998, s. 28). Vystihuje nimi azda najpresnejšie zmysel a obsah pojmu povest' a zároveň naznačuje to, ako treba povesti čítať a čo v nich treba hľadať.

Zhrňme si teraz najdôležitejšie žánrové a vnútrožánrové indikátory, vyčlenené z definície povestí, tak ako sme ich postupne zaregistrovali v našom predchádzajúcom výklade. Povest' sa v nich takmer bez výnimky chápe ako žáner ľudovej slovesnosti/ľudovej prózy, no potom priberá nasledovné žánrové diferenciacné ekvivalenty:

1. povest' ako historická rozprávka – rozprávka čarovno-fantastického rázu (napr. A. Melicherčík, J. Minárik, J. Michálek a i.);
2. povest' ako miestna báj (Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska);
3. poverová poviedka (termín J. Polívku, napr. aj B. Beneš a J. Michálek);
4. ústna poviedka (B. Beneš);
5. raport o skutočnosti (K. Čapek).

Zaiste platí, ako to tvrdí aj J. Komorovský, že najstaršie prejavy ľudovej povesti sa vo veľkej miere zakladajú na výmysle a fantastike, podobne ako vo fantastickej

rozprávke. Sám autor toto svoje tvrdenie dokladá vo svojej práci Kráľ *Matej Korvín v ľudovej prozaickej slovesnosti*, konkrétne v kapitole *Žánrová povaha rozprávok o Matejovi*, kde nerozlišuje rozprávku a povesť (Komorovský, 1957, s. 26). Podľa neho, keď skúmame žánrovú povahu rozprávok o kráľovi Matejovi, musíme mať na zreteli, že ide o rozprávku historickú. V rozličných vývinových etapách je v historickej rozprávke rozličný pomer výmyslu a konkrétneho historického prvku. Estetika rozprávky (a ďalej sa Komorovský odvoláva aj na dielo V. J. Proppa *Ruský hrdinský epos*) sa zakladá na výmysle, ktorý je zámerne zdôraznený ako výmysel. V pravdivosť rozprávkového deja a rozprávkových udalostí neverí ani rozprávač ani jeho poslucháč. A predsa to neznamená, že by bola rozprávka odtrhnutá od skutočnosti. V nej výmysel práve ako výmysel je určený historickou skutočnosťou. Toto podcenenie vierohodnosti povesti vyplynulo z nerozlišovania žánru. Povest'ovému príbehu prinajmenšom sčasti „verí“ nielen sám rozprávač, ale aj príjemca. Súvisí to práve s informatívnym spravodajským charakterom príbehu (s čapkovským „raportom“, ako bude o tom ďalej reč), v ktorom je estetično iba druhoradá. Inak by sa toľké povest'ové torzá s nevypracovaným sujetom ťažko boli zachovali niekoľko storočí.

Pomenovanie historická rozprávka vo vzťahu k tej klasifikácii, akú uplatňuje Melicherčík a Minárik, vyplýva teda predovšetkým z prítomnosti fantastických (zázračných, nadprirodzených) prvkov v jej sujete. Povesti, podľa J. Mistríka, sú obsahom rovnako schematizované ako všetky ostatné typy rozprávok, ibaže sú „prenosné“, tzn. že texty sa fakticky iba aktualizujú mutovaním určenia okolností (Mistrík, 1970, s. 175). Mutácia povest'ovej okolnosti znamená zmenu miesta, času alebo osoby, a to buď priamo vo folklórnej rozprávačskej tradícii alebo účelovo pri literárnej adaptácii povest'ových látok. Typickým príkladom pre vznik celého cyklu povestí, založených (aj) na mutačnom princípe, je dielo M. Rázusovej-Martákovkej *Junácka pasovačka* z roku 1962, ktorému predtým predchádzalo podobne tematicky zamerané dielo *Rozprávky o Jánošíkovi* z roku 1955. Nepriamo tento fakt potvrdzuje aj Ondrej Sliacky, ktorý na margo obidvoch knižných realizácií hovorí: „Folklórna tradícia bola pre Martákovú inšpiračným východiskom i pri spracovaní jánošíkovských motívov v knihe *Rozprávky o Jánošíkovi*, v rozšírenej verzii vydané pod názvom *Junácka pasovačka*. Žánrovo v nej akceptovala atribúty povesti, rozprávky a realistickej poviedky, ideovo postupovala v zmysle ľudového chápania Jánošíka ako rozprávkového symbolu nezmierlivosti ľudového kolektívu, jeho demokratizmu a humanizmu, s pokorou, rezignáciou a sociálnym i mravným ztročením“ (Sliacky, 1990, s.129).

Ďalším pomenovaním, ktoré sa v súvislosti s charakteristikou povesti ako žánru ľudovej prózy dostáva do povedomia, je pomenovanie miestna báj. Všeobecný významový potenciál slova báj sa dotýka všetkých (celej množiny)

výtvorov fantázie, vysvetľujúcej vznik, pôvod alebo povahu nejakého predmetu, prírodného alebo sociálneho javu. V miestnych (krajových, regionálnych) bájach sa vysvetľuje vznik a pôvod rôznych zaujímavých geograficko-historicko-kultúrnych dominánt (jazier, riek, vrchov, kvetov, studničiek, hradov atď.) zviazaných so životom a osudmi miestneho obyvateľstva, daného regiónu. Na tieto skutočnosti a na ich väzbu so slovenským povest'ovým fondom poukázal už Štefan Krčméry, ktorého výklad vzhľadom na jeho jedinečný informatívno-hodnotiaci charakter odcitujeme v širšom rozsahu než býva zvykom. Krčméry píše: „Zároveň s plným rozkvitnutím hradného života zakvitla, zovymie sa, i poézia v ľude o tomto záhadnom, neprístupnom, splendidnom svete. Služobníctvo sprostredkovalo styk medzi svetom zámokým a podzámokým a na tomto rozhraní rodilo sa, tak sa zdá podľa obsahu, všeličo z poézie doby, z povestí a ich koloritu rytierskeho a zámockého, i z bájí, ako sa pod hradbami zámkov rozprávali i ich obyvatel'och. Romantika, ktorá odkryla pieseň i rozprávku prstonárodnú, odkryla mnoho i z bájí týchto. Už Tablic mal o ne záujem a zároveň s ním Alois Mednyánszky, ktorý prvý vyložil báj o Margite a Besnej, tak veľmi plodnú v poézii novej doby slovenskej. Rozumie sa, že tak ako sa vykladá táto pekná baladická báj u Mednyánszkeho, sotva vykladala by sa ona na sklonku stredoveku, ale človek stredoveký premietal si ju ešte nazad ďalej, do časov báječných. No podstata rozprávky hradnej tak patrila k životu hradu ako jeho erb alebo latinské heslo. Ona typizovala obyčajne hrad i rod. Pospolitý človek vykladal si ňou tajomstvo hradu. A spájal pritom ľudí s krajom. Citovaná báj spája motív tyranskej vlády vdovy s motívom dvoch skál, ktoré hatili tok Váhu pri Strečne. A väčšina bájí uspokojuje sa s takým stručným vyznačením motívu. Čachtická pani dievky márnila a kúpala sa v ich krvi, hľadajúc večnú mladosť. V Maginhrade vojská sú zakliate a raz do roka ožívajú. Blatnický zámok vajcami mal maltu rozrábanú. Osobitná sféra bájí prstonárodných je o podzemných chodbách, ktoré spájajú zámky. Sú báje i o celých krajoch, súvisiacich s domíniom hradov alebo vyznačujúcich sa zvláštnou jednotnosťou charakteru geologického. Turiec jazerom bol kedysi. Matiáš kráľ Donom Juanom bol akýmsi kraja zvolenského. I o svätých slovenských, čo má skutočne chuť prstonárodnú, býva taký stručný náznak. Nad mŕtvolou svätého Beňadika, do Váhu hodenou, orol krúžieval. Vec prostučká, veľmi možná, no obrazotvornosť zachytila sa do nej ako do niečoho symbolického. Oproti rozprávkam prstonárodným, širokým a mnohomluvným, báje náznakmi sú nedopovedanými. A takýchto náznakov plné sú nielen hrady a kláštory, ale aj dediny, cmitery, doliny, skaly, jaskyne, potoky, studne, stromy, domy a ľudia. Deje a ich zápletky sú dielom romantiky“ (Krčméry, 1957, s. 102).

Ako možno usúdiť, Krčméry pomerne na malej ploche obsiahol významnú problematiku súvisiacu medzi vzájomným pomerom „miestnych“ bájí a

„miestnych“ povestí, pričom výrazy báj, prstonárodná báj, baladická báj – povest' – rozprávka hradná sa v každom jednom prípade nachádzajú v zástupnom významovom vzťahu k povesti. Okrem plnohodnotnej interpretácie stanovenej témy v Krčméryho úvahe je prítomný ešte jeden navonok menej dominantný, no vnútorne veľmi dôležitý moment: je ním ono krajové, teritoriálne regionálne, miestne ponímanie vzniku, šírenia, variovania a vôbec života ľudovej prózy, osobitne miestnej báje (povesti), ktorá je vlastne najprirodzenejším prejavom krajovej príslušnosti konkrétneho etnika a jeho konkrétnej ľudovej tradície. Na tomto je ešte aj v súčasnosti postavená na jednej strane obrana národného princípu slovenskej ľudovej slovesnosti, v intenciách ktorého krajové rovná sa národné (v tomto duchu sa napr. v súčasnosti vytvára tzv. povest'ová mapa Slovenska; postupne sa zbierajú, zhromažďujú, dotvárajú a vydávajú povest'ové zbierky z jednotlivých regiónov Slovenska). Na druhej strane na tomto sú postavené rozporuplné zdôvodnenia o historickej neexistencii slovenského národného umenia. Na ilustráciu uvedieme aspoň jedno takéto konštatovanie za všetky ostatné. M. Kusý v eseji *Skadial' som, stadiál' som, slovenského rodu som ...* dôvodí: „... jazyk ešte sám osebe netvorí národ. Sú tu predsa ešte spoločné dejiny a národ ako kultúrne spoločenstvo. Avšak ani tu sa nemôžem zbaviť skeptického ostňa: sme v tomto ohľade v niečom na tom lepšie ako v prípade jazyka? Nijako sa mi nezdá, že by tomu tak bolo. Nakoniec, prevaha krajanských jazykov nad jazykom spoločenským je už sama osebe vyjadrením, odrazom prevahy krajanských dejín nad spoločnými dejinami a práve tak aj krajanskej, krajovej kultúry nad kultúrnou spoločnou“ (Kusý, 1991, s. 62-63). Vo vzťahu k tematickému spektru slovenského povest'ového fondu je zaujímavý aj tento Kusého výrok: „Čo z našich dejín je teda pre nás celonárodne živé? Sme veľmi mladý národ, a preto aj naša národná pamäť je veľmi krátka. Z dávnejšej minulosti iba pár diskontinuitných zábleskov: Pribina a Svätopluk, Turci, Tatári a Jánošík. Nijaké *Staré povesti slovenské*, počínajúc príchodom praotca Slováka na horu Kriváň...“ (tamže, s. 64). Pravda, ako je známe, citované historické fakty (mená) sa stali obsahovou náplňou slovenského povest'ového arzenálu, no autorský vznik Ferkových *Starých povestí slovenských* a *Nových povestí slovenských* celú situáciu v intenciách problematiky, ktorú sme tu naznačili, ešte viac sproblematizoval. Vráťme sa však k téme našej práce...

V súvislosti s výrazovou a významovou šírkou povesti ako žánru ľudovej prózy sa hovorí aj o poverovej poviedke. Ide tu o termín J. Polívku, ktorý v odbornej literatúre preferuje viacero folkloristov, o. i. B. Beneš a J. Michálek. V publikácii *Na krížnych cestách* s podtitulom *Poverové rozprávanie slovenského ľudu* (1991), ktorú zostavil J. Michálek, sám autor za poverové rozprávanie pokladá „celý komplex rôznorodého a rozsiahleho materiálu“ (Michálek, 1991, s. 139).

V antológii ako prvý uvádza okruh námetov o vílach, o vodníkoch, potom nasledujú skupiny textov o zmokoch, škriatkoch, pikulíkoch, morách a smrtekách, vlkodlakoch a svetlonosoch, o čarodejoch a čarodejnicách, strigách a bosorkách, osobitná skupina námetov o čertoch, ďalej sú to príbehy o mŕtvych a napokon pomerne rozsiahla časť o strašidlách (s. 141). Ako vidieť z tohto prehľadu zostavovateľ do výberu zaradil všetky potenciálne možné žánrové podania poverového rozprávania, akými sú tak demonologické rozprávky (v synonymickom vzťahu k pomenovaniu demonologická rozprávka M. Leščák a O. Sirovátka používajú pomenovanie demonologická povesť, 1982, s. 186.), ako aj poverové poviedky. J. Melicherčík v týchto súvislostiach hovorí jednoznačne o povestiach. Začleňuje ich do už spomínanej poslednej (siedmej) skupiny slovenského rozprávkového materiálu, sprístupneného najmä vydaním Polívkovho *Súpisu*, spolu s historickými rozprávkami. Podľa neho patria sem – ešte raz to odcitujeme – „povesti bájeslovné o škriatkoch, zmokoch, o smrtke; potom o vílach, o ich tancoch a vábeniach; o vodníkovi, o jeho žene, o hrncoch pod vodou, v ktorých skrýva ľudské duše, o vlkolakoch, svetlonosoch a o morách“ (Melicherčík, 1943, s. 299). Vo vyššie uvedených intenciách vlastnú klasifikáciu povest'ového žánru demonštruje, ako sme o tom už hovorili, aj Jozef Melicher v súvislosti s osobitným vyčlenením poverovej povesti.

Chápanie povesti ako ústnej poviedky zohľadňuje relatívne iné stanovisko a inú východiskovú pozíciu než predchádzajúce zdôvodnenia. Ide tu totiž o osobitný uhol pohľadu na povesť, osobitný v tom zmysle, že ústnosť sa sama osebe v ľudovej slovesnosti považuje za jednu za najdôležitejších kategórií existencie a života folklóru. V popredí vždy stojí „tradičnosť“ (tradícia), kolektívnosť, ústnosť a reliktnosť. Pravda, táto kategória ústnosti je príznačná pre celú ľudovú slovesnosť, ak teda chceme hovoriť o povesti ako o ústnej poviedke, musí zrejme ísť o iný – špecifický – charakter „ústnosti“. A tento bude odvodený od druhej strany opozičnej dvojice ústnosť – písomnosť (fixovanosť). Ústnosť v tomto zmysle chápeme ako takú charakteristickú vlastnosť poviedkového žánru, ktorá vedome (zámerne) špecifikuje tento žáner do polohy folklórneho podania, pričom v ľudovom prostredí ide o tzv. kontaktnú ústnosť, v literárnom prostredí pri adaptácii, prerozprávaní, dotváraní a pod. povest'ových látok o tzv. štylizovanú ústnosť. V každom prípade povesť vo vzájomnej ľudskej komunikácii sa správa ako novina, chýr a toto má bezprostredný vplyv aj na jej vnútornú i vonkajšiu výstavbu podporujúcu jej zvukovú interpretáciu, resp. čitateľský príťažlivý – aktivizujúci – záznam. Ústne podanie, kontaktná ústnosť „pritom umožňuje rozmanité variovanie, umožňuje rozprávačovi reagovať na pranie poslucháčov, vysvetľovať nejasné alebo sa spoločne s nimi zamýšľať nad záhadami zjavovania rodových bielych paní, potrestaných bezhlavých jazdcov alebo nad činmi erbových

zvierat. Každé prečo by v povesti malo nájsť svoje preto, a z toho hľadiska je povesť neustále aktuálna“ (Beneš, 1990, s. 298). Z hľadiska slovnej výstavby jazyk povesti je však stereotypný ľudový, zrozumiteľný, priestor sa prenecháva strhujúcemu dej. Tematika, a teda aj lexika povestí je zhodná s tematikou a lexikou ľudovej piesne. Kompozične tvorí povesť zvyčajne jediný uzavretý celok so stúpajúcou tendenciou, s vrcholom na konci. Jazykovo je chudobnejšia ako napr. rozprávka, v ktorej sa veci opakujú (tamže).

Tematická a kompozičná blízkosť historickej povesti a historickej poviedky niekedy prináša so sebou určité identifikačné problémy, pokiaľ ide o jednoznačnejšie žánrové určenie. Trochu zjednodušené „školské“ rozlíšenie oboch týchto blízkych žánrov sa zakladá na tom, že keď v príbehu prevládajú historické motívy a v popredí je dej, ktorý sa vzťahuje k istému významnému miestu alebo postave, hovoríme o povesti. Na druhej strane, keď sú v popredí medziľudské vzťahy alebo iné motívy (napr. motív lásky a vernosti, motív bohatstva a pod.) zasadené do určitého historického obdobia, ktoré slúži na spestrenie deja, je to historická poviedka.

Beletrizácia („zliterárnenie“) povestíových látok inšpirovaná ľudovou povestou predstavuje tri relatívne samostatne jestvujúce a operujúce typy (Výraznejšie sa opierame o typológiu, ktorú uvádza Doupalová, 2000, s. 47 – 48):

Prvý typ tvoria tie povesti (povest'ové súbory), ktorých autori sa opierajú o dôkladnú znalosť autentického folklórneho materiálu a problematiky ľudovej povesti ako osobitného žánru ústnej ľudovej slovesnosti a volia taký spôsob literárnej adaptácie, ktorý rešpektuje zákonitosti ľudovej naratívности a diferencuje prístup k ľudovému povest'ovému archetypu. Jazyk týchto povestí je vecný, jednoduchý, zbavený nadmernej obraznosti. Tento typ povesti predstavuje Horákova *povesť Ako objavili štíavnické bane*.

Druhý typ beletrizovanej povesti opúšťa rigorózne mantinely vytýčené folkloristami a etnografmi: povest'ová téma sa rozvíja do šírky, autori ju niekedy zámerne aktualizujú, venujú pozornosť modelovaniu postáv a dramatizovaniu vypätých komplikovaných situácií. Takto adaptovaná povesť (povest'ové jadro) má bližšie k historickej poviedke. Typickým príkladom je Horákova historická poviedka *Zlatá jaskyňa*.

Napokon tretí typ literárneho spracovania ľudovej povesti predstavujú práce tých autorov, u ktorých dochádza k symbióze umeleckých zámerov a schopnosti vcítiť sa do atmosféry regiónu. Ide o povest'ové texty vyznačujúce sa autorskou disciplínou, rešpektujúce zákonitosti povest'ového žánru a podnecujúce výrazné estetické pocity. Sem by sme v našom prípade mohli zaradiť Melicherovu povesť *Štíavnické jašteričky*.

Zastavíme sa aspoň krátko pri Čapkovej charakteristike povesti, v ktorej povesť chápe ako report o skutočnosti „třeba mýtické, ale existentní a místně nebo historicky datované v našem světě“ (Čapek, 1984, s. 103). Slovo „raport“ v češtine i slovenčine má viacero významov, no vo vzťahu k Čapkovmu konštatovaniu, zameranému na povesť, ide o dva významové plány: prvý súvisí so všeobecným významom, pri ktorom report je stručnou správou, hlásením vôbec, v druhom „ve formě různě modifikovaných vazeb nezbytným předpokladem dosažení vytčeného cíle“ (Štěpánek, 1987, s. 263), v súvislosti s povestou na dosiahnutie presvedčenia o pravdivosti, aktuálnosti a cielenom dosahu toho, o čom povesť vypovedá, o čom prináša „správu“, o čom informuje. V nadväznosti na pomerne široký tematický rozsah povestí toho – ktorého tematického okruhu (napr. regiónu) možno určitú množinu povestí tematizovať, fixovať do určitých príznakových celkov, čím sa vytvára komplexnejšie uchopený „raport o skutočnosti“ nazvaný aj obrazne ako „mikrodejiny lokálnych spoločenstiev“ (J. Michálek). Ako príklad by sme mohli uviesť členenie, ktoré použil A. Habovštiak v knižnom súbore *Oravské povesti*. Ide tu o vymedzenie základných miestnych a historických dominánt oravského regiónu uvedených úvahami koncipovanými na základe historickej literatúry:

1. Oravská príroda
2. O najstarších sídliskách a o vzniku dedín
3. Oravský zámok
4. Z dejín oravskej doliny
5. Zbojníci a ich poklady
6. O ľuďoch z Oravy

Podľa autora „z tematického hľadiska tvoria tieto skupiny povestí istý celok, lebo podávajú prehľad dejín Oravy v takej podobe, ako ich vidí jednoduchý človek tohto kraja bez bližšieho poznania historických prameňov. Nazdávame sa, že tento ľudový pohľad na minulosť Oravskej stolice nám môže dokresliť mnoho z toho, o čom sa z historických prameňov nedozvedáme“ (Habovštiak, 1978, s. 326). A o to predovšetkým ide aj v každom povestíovom „raporte o skutočnosti“.

Otázka o pôvode a hodnote povestí nie je nijako nová a odpoveď na ňu hľadali viacerí bádatelia. Jedným z prvých, ktorý sa sám prejavil ako zberateľ (východočeských) povestí, bol český stredoškolský profesor D. Filip (1879), autor viacerých rozprávkových knižiek pre deti, redaktor Úhoru a významný pracovník v Masarykovom ľudovovýchovom ústave. Podľa neho „ľud sám v zásade povesti netvorí, ale základom povestí je buď skutočná udalosť alebo umelá zápleтка vytvorená umelcom – literátom, ktorú prostý ľudový rozprávač preberá a po svojom a podľa svojich schopností prifarbuje“ (Petrus, 1937, s. 122). Preto je

presvedčený, že keď hovoríme o povesti, máme si byť dobre vedomí toho, že hovoríme o určitom druhu básnickej tvorby, ktorý „má právo byť postavený na rovnakú výšku a po stránke umeleckej byť rovnako hodnotený ako každý iný druh umeleckej tvorby literárnej“ (s. 132). Popritom je však potrebné pri povesti klásť zreteľ aj na prvky národopisné ako veľmi dôležitú zložku ich výstavby. V súvislosti so žánrovým hľadiskom zásadnou otázkou aj v súčasnosti je „otázka zachovania folklórnej autenticity a miery a prípustnosti autorského prínosu“ (Marčok, 1978, s. 45).

Podľa V. Marčoka vo vzťahu k folklórnej próze sa v priebehu historického vývoja vytvorili dva prístupy:

Prvým je Dobšinského „model“ a s ním súvisiace vydanie Prostonárodných slovenských povestí. „Pre tento prístup je príznačné cieľavedomé úsilie o rekonštrukciu tzv. celonárodného reprezentatívneho variantu“ (tamže), a to kombináciou čo najväčšieho počtu získaných variantov. K ich zliterárňovaniu dochádzalo skôr z pragmatického aspektu (transpozície textu z ústnej do písomnej podoby) než z pozície tvorivého (literárneho) činu (najvýraznejšie u Němcovej).

Druhou tendenciou zasadenou do štúrovského obdobia je vedomá autorská literárna adaptácia povestí a to aj z toho dôvodu, že pri nedostatku historických prameňov tieto istým spôsobom nahrádzali povest'ové látky povýšené na sekundárne historické fakty podliehajúce slobodnejšiemu a voľnejšiemu spracovaniu. V. Marčok (tamže, s. 45 – 46) v tejto súvislosti vyčleňuje tri autorské prístupy k povest'ovému materiálu.

1. Prvým je autorská tvorba, ktorá nepresiahla hranicu napodobňovania. Sem Marčok zaraďuje ako príklad tvorbu S. Tomášika, ktorej ťažiskom sa stali povesti z kuruckých čias.
2. Druhým typom je prípad, kde povesti tvoria len východisko. Tento typ zastupuje Sládkovičov Detvan a Bottova Smrť Jánošíkova (inšpirácia povest'ami).
3. Tretí typ predstavujú napokon povesti J. Kalinčiaka a Janka Kráľa; nezaujímajú ich „historické jadro“ povesti, ale osudy povest'ových postáv vo vypätých individuálnych (ľudských) situáciách.

Miesto povesti v súčasnej slovenskej literatúre je pevné a stabilizované, povest'ový žáner dokázal svoju svojbytnosť a samostatnosť v množine žánrov a žánrových foriem. Žáner povesti sa v súčasnom období dynamicky vyvíja a odráža čitateľské ambície súčasných príjemcov. Súčasné problémy sa kumulujú v procese tvorby a recepcie tohto žánru, pričom samotný proces tvorby súvisí už s „nadobúdaním“, získavaním, výberom jadra povesti a potom jeho individuálnym literárnym spracovaním. Osobitný proces recepcie povesti je zasa ovplyvňovaný

napr. regionálnou povahou povest'ovej látky. Problémy, ktorým je dôležité venovať pozornosť vo výskume súčasných povest'ových textov, majú viac textotvorný a interpretačný charakter zastrešujúci celý komplex čiastkových vnútorných (textových) a vonkajších (kontextových) otázok týkajúcich sa povesti ako žánru. Patrí sem napr. problém autenticity a umeleckosti povesti v nadväznosti na problematiku literárneho pretvárania povest'ových predlôh, problém dramatickosti ako základného štruktúrneho znaku povesti, ďalej vymedzenie a ohraničenie žánrovej škály povesti, jej interpretačných polôh a variácií a celý rad ďalších sprievodných problémových okruhov, akými sú napr. prítomnosť a funkcia reálneho a fantastického v povesti, insitný charakter povest'ovej látky, pozícia rozprávača a pozícia príjemcu, informatívna či estetická hodnota povesti, tematický aspekt pri klasifikácii povestí, niektoré (s vyššie uvedeným výpočtom korešpondujúce) edičné problémy atď.

Literatúra

- BENEŠ, B. (1990). *Česká lidová slovesnost. Výbor pro současného čtenáře*. Praha: ODEON.
- ČAPEK, K. (1995). *Marsyas, Jak se co dělá. Spisy XIII*. Praha: Československý spisovatel.
- BOTÍK, J. & SLAVKOVSKÝ, P. (Eds.). (1995). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2*. Bratislava: VEDA.
- DOUPALOVÁ, E. (2000). Moravská lidová pověst stále živá. In: *Slovo a obraz v komunikácii s deťmi. Problematika tvorby pro děti a mládež a její receptce na konci 20. století. Sborník příspěvků* (s. 47 – 48). Ostrava, Pedagogická fakulta.
- FILOVÁ, B. a kol. (1975). *Slovensko. Lud – II. časť*. Bratislava: Obzor.
- FINDRA, J., GOMBALA, E., & PLINTOVIČ, I. (1979). *Slovník literárnovedných termínov*. Bratislava: SPN.
- HABOVŠTIK, A. (1978). Doslov. In: *Oravské povesti*. Bratislava: Tatran.
- HARPÁŇ, M. (1994). *Teória literatúry*. Bratislava: ESA.
- HRABÁK, J. (1973). *Poetika*. Praha: Československý spisovatel.
- KLÍMOVÁ-RYCHNOVÁ, D. (1972). Mezižánrové vztahy v oboru lidové pověsti v materiálech o Tatarech a Turcích v západní karpatské oblasti. In: *Ľudová kultúra v Karpatoch*, Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- KOMOROVSKÝ, J. (1957). *Kráľ Matej Korvín v ľudovej prozaickej slovesnosti*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- KRČMÉRY, Š. (1957). *Výber z diela V*. Bratislava: SVKL.
- LEŠČÁK, M. & SIROVÁTKA, O. (1982). *Folklor a folkloristika. O ľudovej slovesnosti*. Bratislava: Smena. ISBN 73-107-82

- KUSÝ, M. (1991). *Eseje*. Bratislava: Archa.
- MARČOK, V. (1978). *O ľudovej próze*. Bratislava: Mladé letá.
- MARČOK, V. (1978b). Poveš' ako tvorivý akt. *Zlatý máj*, 1, s. 45.
- MELICHER, J. (1970). Reálne a fantastično v povesti. J. Horák, Svadba v Sitne. In: *Dieťa – literatúra – autor. Interpretácie*. Bratislava: Mladé letá.
- MELICHER, J. (1989). Slovo na záver. In: *Tekovské povesti*. Bratislava: Tatran.
- MELICHER, J. (1971) Medzi rozprávkou a povest'ou, *Zlatý máj*, 10, 674 – 677.
- MELICHER, J. (1995). Legenda – žáner ľudovej zbožnosti. In: *Zamlčovaná literatúra*. Nitra: VŠPg.
- MELICHER, J. (1996). Slovo na záver. In: *Hontianske povesti*, Martin: Matica slovenská. ISBN 807090366X
- MELICHER, J. (1998). *Od Zobora po Sitno. Historické povesti a folklórne črty z južného Slovenska*. Bratislava: DONY.
- MELICHERČÍK, A. (1943). Slovenský folklór. In: *Slovenská vlastiveda II*. Red. Ľ. Novák. Bratislava, SAVU.
- MICHÁLEK, J. (1991). Poverové rozprávanie v našom folklóre. In: *Na krížnych cestách. Poverové rozprávanie slovenského ľudu*. Bratislava: Tatran.
- MICHÁLEK, J. (1973). Dar našich predkov. In: *Čarovné zrkadlo. Výber zo slovenskej ľudovej slovesnosti*. Bratislava: Mladé letá.
- MICHÁLEK, J. (1996). *O ľudovej slovesnosti*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- MINÁRIK, J. (1959). Czambelove zbierky ľudových rozprávok. In: *Slovenské ľudové rozprávky*. Zo zbierok Sama Czambla. Bratislava: SVKL.
- MISTRÍK, J. (1970). *Štylistika slovenského jazyka*. Bratislava: SPN.
- PETRUS, J. (1937). *Přehled československé literatury pro mládež*. Brno: Vydavateľský odbor USJU.
- SEDLÁK, J. (1972). *Epické žánre v literatúre pre mládež*. Bratislava: SPN.
- SLIACKY, O. (1990). *Dejiny slovenskej literatúry pre deti a mládež do roku 1945*. Bratislava: Mladé letá.
- ŠTĚPÁNEK, M. (Ed.) (1987). *Malá československá encyklopedie V*. Praha: Academia.
- TATÁR, J. (2001). *Poveš' v regióne – región v povesti. Žáner povesti v školskej recepcii a interpretácii*. Banská Bystrica: Metodické centrum.
- VITĚZOVÁ, E. (1998). Analógia medzi démonologickou rozprávkou a poverovou povest'ou. In: *Literatúra pre deti a mládež v procese 1. Rozprávkový žáner*. Nitra: UKF.
- ŽILKA, T. (1984). *Poetický slovník*. Bratislava: Tatran.